

SO'Z UNING TARKIBIY QISMI, SO'ZLARNI ASOS VA QO'SHIMCHALARGA AJRATA OLISH AJRATA OLISH, YASAMA SO'ZLARNI FARQLASHGA O'RGATISH

Ro'zimatova Shoxsanam Ikrom qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi

+998993354213

Annotatsiya: Ushbu maqolada, so'zlarning tarkibiy qismi, so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajrata olish, yasama so'zlarni farqlashga o'rgatish haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: so'z, so'zlarning tarkibiy qismi, so'zlarning asosi, qo'shimchalar, yasama so'zlar.

Annotation: This article talks about the composition of words, the ability to divide words into bases and suffixes, and teaching to distinguish artificial words.

Key words: word, component of words, base of words, adverbs, artificial words.

Аннотация: В данной статье рассказывается о составе слов, умении делить слова на основы и суффиксы, обучении различать искусственные слова.

Ключевые слова: слово, компонент слова, основа слов, наречия, искусственные слова.

Grammatika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini o'rganadi. **Grammatikada** so'zlarning shakliy o'zgarishi, so'z birikmalari hosil qilish usullari, vositalari va gap qurilishi bilan bog'liq qonuniyatlar o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar yakka holda fikr ifodalamaydi. Masalan: *To'satdan yomg'ir yog'a boshladi.* Bu gap tarkibidagi so'zlar (*to'satdan, yomg'ir, yog'moq, boshlamoq*) ma'lum grammatik qonun qoidalar asosida shakllantirilgandan so'nggina fikr ifodalamoqda. Demak **grammatika** so'zlarning shakllanishi, birikishi va ularning fikr anglatish tarzini o'rganadi. Grammatika ikki qismni - **morfologiya** va **sintaksisni** o'z ichiga oladi [1:118]. Demak, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki turlidir:

1. Ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no. Masalan: *yomg'ir, bahor, shirinlik, qush, daraxt* kabi so'zlar uchun mushtarak bo'lgan ma'no predmetlik tushunchasini anglatishidir. Xuddi shu umumiy grammatik ma'no ularning ot turkumiga mansubligini ko'rsatadi.

2. So'zlar asosiy leksik ma'nosidan tashqari qo'shimcha grammatik ma'noni ham ifodalaydi. Masalan: *kitobim, kitobing, kitobi; uyga, uyda, uydan, bordik, yaqinlashyapti* so'zlaridagi egalik, kelishik, zamon, va shaxs-son qo'shimchalari yordamida ifodalanayotgan ma'no ham grammatik ma'no hisoblanadi.

So'z shakli quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Sintetik shakl.** So'zning o'zak-negiziga qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilinadi: *kuldi, yig'layapti, qalamni, shahardan* kabi.

2. **Analitik shakl.** Yordamchi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qalam bilan, maktab tomon*. Nutqda sintetik va analitik shakllar aralash holda qo'llanishi mumkin: so'zla+**b** ber+**dim**, ona+**m** uchun; ko'r+**ib** tur+**ib**+**man**.

3. **Juft va takroriy shakl.** Bu tipdagi so'z shakllari ham ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi.[2:86]

Juft shakl. Bir turkumga mansub ikki so'zning juft holda qo'llanishidan yuzaga keladi. Bir turkumga mansub har qanday so'zni juft holda qo'llab bo'lmaydi. Buning uchun ularning ma'no munosabati e'tiborga olinadi. So'zlar juft holda qo'llanganda umumlashtirish, jamlik ma'nolari o'rta qo'lga chiqadi: *qishin-yozin (doim), katta-kichik (barcha), mayda-chuyda (arzimas narsalar), aji-buji (tartibsiz), ora-sira (ba'zan)*. Nutqimizda juft so'zlar qismlarining o'rnini asosan o'zgartirilmay qo'llanadi. *Kalta-kulta, o'lda-jo'lda, ota-bola*. Ba'zi juft so'zlar qismlarining o'rnini almashtirib qo'llash mumkin: *eson-omon – omon-eson, asta-sekin – sekin-asta*.

Takroriy shakl. Leksik va grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi, takror holda qo'llangan so'z shakli takroriy shakl hisoblanadi: *katta-katta (binolar), chopa-chopa (charchamoq), joy-joyiga (o'tirmoq), tez-tez (gapirmoq)*.

Bir so'zni ketma-ket qo'llash bilan takroriy shakl hosil bo'lavermaydi. Takroriy shaklda so'zning leksik ma'nosidan tashqari ma'lum bir grammatik ma'nolar ifodalanishi lozim.

Uslubiy takror tarkibidagi so'zlar birgalikda boshqa bir ma'noni ifodalamaydi, bir butunlikni hosil qilmaydi. Qaytarilayotgan so'z asosan, ta'kidni kuchaytirish uchun ishlatiladi.[3:27]

Morfologiya (yunoncha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta'limot») so'z va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'limotdir. **Morfologiyada** so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar o'rganiladi. Morfologiyada so'zlar mushtarak yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib o'rganiladi. So'z leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida o'rganiladi[4:97].

So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning **leksik ma'nosi** hisoblanadi. Leksik ma'no so'zning lug'aviy (asosiy, o'zak negiz) qismi orqali anglashiladi. So'zning biror turkumga mansubligini ko'rsatuvchi umumiy kategorial ma'no va so'zning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'no **grammatik ma'no** deyiladi.[5:174]

Morfemika (yoki Morfologiya) so'z tarkibini o'rganuvchi bo'limdir. So'zning tarkibiy qismlari asos va qo'shimcha hisoblanadi: *xabar/dor, ilm/li, ulug'/la/moq*.

Asos – soʻzning asosiy maʼnosini ifodalab, mustaqil qoʻllana oladigan qismi. U boshqa maʼnoli qismlarga ajralmaydi. M.: *bil/im/don* soʻzida *bil-*, *boʻyo/q* soʻzida *boʻya-* asosdir.

Qoʻshimcha – mustaqil qoʻllana olmaydigan, asosga qoʻshilib, unga yangi yoki qoʻshimcha maʼno yuklaydigan, shuningdek, soʻzlarni bogʻlashga xizmat qiladigan qismdir.

M.: *bil/im/don/lik* soʻzida *-im,-don, -lik* qoʻshimchalardir.

Soʻzlar asos va qoʻshimchalarga qanday ajratiladi?

a. Asos bugungi kun nuqtayi nazaridan mustaqil qoʻllana olishi kerak.

M.: *gul/la* soʻzining asosi *gul*, chunki *gul* degan soʻz bor. Ammo *emakla* soʻzining asosi *emak* emas, chunki *emak* degan soʻz qoʻllanmaydi.

b. Asosning maʼnosi tahlil qilinayotgan soʻzning maʼnosiga aloqador boʻlishi kerak.

M.: *tomosha* soʻzining asosi *tom* emas, chunki *tom* va *tomosha* bir-biriga bogʻliq tushunchalar sanalmaydi. Qolaversa, *tomosha* tilimizga arabchadan oʻzlashgan.

c. Qoʻshimcha boshqa soʻzlarda ham uchrashi kerak.

M.: *oilali* soʻzidagi *-li* qoʻshimchasi *gulli, pulli, aqlli* soʻzlarida ham uchraydi, shu bois bu soʻz qismlarga ajraladi: *oila/li*.

Lekin *kechqurun* soʻzining asosi *kech* boʻlishi mumkin edi, biroq *-qurun* degan qoʻshimcha boʻlmaganligi sababli bu soʻz tarkibiy qismlarga ajralmaydi. (Istisno: *koʻr/sat, suv/sa, berk/it, berk/in* soʻzlari asos va qoʻshimchalarga ajraladi.)

d. Arabcha soʻzlarning asosi aniq-tiniq koʻrinib turgandagina qismlarga ajraladi.

M.: *adab/iy/ot, maʼnaviy/at*.

Biroq *musiqiy, moddiy* soʻzlari boʻlaklarga boʻlinmaydi, chunki ularning asosi (*musiqa, modda*) aniq koʻrinmaydi. (Abituriyentlar uchun shunday tushuntiriladi, xolos.)

e. Oʻzi mavjud qoʻshimchalar ichki qismlarga boʻlinmaydi.

M.: *ishdan* soʻzidagi *-dan* qoʻshimchasi *-da + n* ga; *uyimiz* soʻzidagi *-imiz* qoʻshimchasi *-im + iz* ga ajratilmaydi. Quyidagi qoʻshimchalar haqida ham shuni aytish mumkin: *-gan, -,ganda, -guncha, -gancha, -gani; -gacha, -niki, -dagi; -dan, -ning; -imiz, -ingiz; -day; -gila (-kila, -qila, -gʻila); -moqda, -moqchi, -maslik, -masdan; -tacha, -tadan, -lab, -larcha; -chasiga...*

Ayrim qoʻshimchalar vaziyatga koʻra 1 ta yoki 2 ta qoʻshimcha sanaladi: *-chilik* (*usta/chilik, gul/chi/lik*), *-lan* (*shod/lan, oʻy/la/n*), *-lash* (*gap/lash, soʻz/la/sh*) kabi.

f. 1-qoidada aytilganidek, siz ajratayotgan soʻz mustaqil qoʻllana olishi kerak. Biroq feʼllarda asos mustaqil qoʻllana olmasa-yu, xayolan -di qoʻshimchasini qoʻshganda maʼno anglata olsa, qismlarga ajratish mumkin.

М.: *yozdirilmagan* so'zida yozdiril degan so'z bo'lmagani uchun *-il* va *-ma* qo'shimchalari ajratilmasligi kerak edi, biroq yuqoridagi qoidaga ko'ra, xayolan *-di* ni qo'shib ko'ramiz: *yozdirildi*. Bunday so'z bor, demak, qo'shimchalarga ajratishimiz mumkin: *yoz/dir/il/ma/gan*

g. Murakkab so'zlar (qo'shma, juft va takroriy so'zlar)da asoslar birdan ortiq bo'ladi.

М.: *otboqarlar* so'zida *ot, boq*; *idish-tovoq* so'zida *idish, tovoq*; *choy-poy* so'zida *choy, poy* (choy so'zining o'zgartirib qo'llanishi) asoslardir.

h. Juft va takror so'zlarda ma'no anglatmaydigan qism ham asos sifatida olinaveradi.

М.: *uvali-juvali* so'zida *uvali, juvali*; *oz-moz* so'zida *oz, moz* asoslardir.

i. Orttirilgan tovush tahlil qilinmaydi.

М.: *Bu* so'ziga *-ga* qo'shimchasini qo'shsak, bir *n* tovushi ortadi: **bunga**. Ushbu so'zning tahlili quyidagicha bo'ladi: *Bu* – asos, *-ga* – qo'shimcha, *n* esa morfemika nuqtayi nazaridan ahamiyatsiz birlik.

j. Gaplarda tushirib qoldirilgan qo'shimcha ham tahlil qilinadi.

М.: *Kitob o'qishdi* gapida *kitob* so'zidan so'ng *-ni* qo'shimchasi borligi hisobga olinadi. Demak, so'z tarkibi jihatdan tahlil mana bunday bo'ladi: *kitob/ni o'qi/sh/di*. *Kitob* - asos, *-ni* – qo'shimcha; *o'qi* – asos, *-sh, -di* – qo'shimchalar.

k. Asos va qo'shimchalarga ajratilmaydigan ayrim so'zlar bilan tanishning va nega ajratilmasligi haqida fikrlab ko'ring: tirik, tiril, moddiy, siyosiy, maishiy, emakla, g'ovla, o'dag'ayla, quloqchin, pastqam, nonushta, shodiyona, biror (biron), bezor, sholcha, qishloq, yuksak, yuksal, semiz, semir, quyuuq, ovloq, yurak, uyg'ot, uyg'on, olcha, olmaxon, ko'rish (salomlash), qizg'ish, surishtirmoq, kelin, kechasi, kunduzi, tunlari, chamasi, birdan, birga, birvarakayiga, birpas, qo'g'irchoq, tezoq, darbadar[7:89].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A. Ish yuritish. Amaliy qo'llanma. – Toshkent: O'zME, 2015.
2. Begmatov E. O'zbek ismlari. – Toshkent: O'zME, 1998.
3. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
4. Jomonov R. X mi H. Qisqacha imlo lug'ati. – Toshkent: Nishon-noshir, 2010.
5. Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. – Toshkent: Adolat, 2005.
6. Jumaxo'ja N., Jomonov R. Yangi o'zbek alifbosi va imlo qoidalari. – Toshkent, TDYUI nashriyoti, 2003.
7. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017.
8. Mahmudov N., Saidqulov Z va b. Komillik kaliti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016.
9. Mahmudova.S.I. So'z yasash san'ati. Oquv-uslubiy qo'llanma. O'zDSI nashri. 2004.
10. Mirtojdiyev M. O'zbek tili fonetikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Universitet, 1998.